

Михайло НАЄНКО, д-р філол. наук, проф.

e-mail: list2111@gmail.com

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДВІ ТАЄМНИЦІ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті йдеться про два художні твори Тараса Шевченка, публікація яких досі залишається загадковою. Вірш-ода "На вічну пам'ять Котляревському" опублікований за життя поета в альманасі "Ластівка", але до обох прижиттєвих видань "Кобзаря" не входив. Рукопис вірша "Чи то недоля та неволя..." викреслений поетом із так званої "Малої книжки", і тому теж не публікувався в згаданих двох виданнях "Кобзаря". Автор намагається з'ясувати ці ситуації і спробувати відповісти на питання: "Чому?". Аналіз проблеми супроводжується міркуваннями-припущеннями, які можуть прояснити цю ситуацію і спонукати до роздумів інших дослідників творчості Великого Кобзаря.

Ключові слова: творчість, поезія, вірш-ода, видання, дослідження, національна культура, естетичні пошуки.

Їх, власне, не дві, а значно більше. Таємницею, зокрема, залишається сам потяг до творчості: чому з мільйона людей (умовно кажучи) геніальним як літератор виявляється не більше одного. Здавалося б, живи, як всі, але чомусь в одного з того мільйона з'являється "сверблячка до писання" (цю фразу приписують Іванові Франку (Франко, 1955, с. 55). Тарас Шевченко, як знаємо, спочатку почав виявляти хист до малювання, а потім, навіть уже здобуваючи фах художника, тягнувся до пера і писав вірші, складав їх у якийсь ящик під ліжком чи записував на звороті своїх малюнків, або на якихось клаптиках випадкового паперу. У щоденникових записах він значно пізніше навіть докоряв собі за це писання. Замість того, писав він, щоб набувати художньої досконалості, та ще в такого генія, як Карл Брюлов, я тихенько "кропав" вірші, за які мені ніхто ні гроша не платив і за які, крім усього, я відбував десятилітню солдатчину

(цитую з пам'яті). Одне слово – загадка загадкою в самому потягу до творчості. Але і в ній є чимало загадок, над розгадкою яких дослідники вже печуться близько двохсот літ. Частина з них розкрито в "Шевченківській енциклопедії" (Жулинський та ін. (Ред.), 2013) та в дослідженнях окремих авторів, але багато чого так і залишається таємницями, розгадати які беруться нові й нові покоління дослідників. Одна з них, як на мене, криється у вірші-оді "На вічну пам'ять Котляревському". В ньому молодий поет називав Котляревського "батьком" і стверджував: "Будеш, батьку, панувати, / Поки живуть люди...". Запитую себе і всіх: чому цей твір Тарас Шевченко не включав ні до першого (1840), ні до другого видання "Кобзаря"? У згаданій "Шевченківській енциклопедії" автор статті про Івана Котляревського Євген Нахлік називає кілька причин. По-перше, тому, мабуть, що цей твір уже був переданий для публікації в альманасі "Ластівка". Але він вийшов лише в 1841 році, тоді як перше видання "Кобзаря" датується 1840-м. Друга причина: Шевченко змінив свій погляд на автора "Енеїди" і в передмові до невиданого в 1847 році "Кобзаря" назвав "Енеїду" "сміховиною на московський шталт" (Шевченко, с. 208). Нарешті третя причина – міг вплинути на Шевченкові погляди вислів Пантелеймона Куліша про те, що нову українську літературу слід починати не з "Енеїди" Котляревського, а з повісті Квітки-Основ'яненка "Маруся". Вважаю, що всі ці причини щодо означеної мною проблеми хибні в принципі. Я теж не збираюся тут поставити крапку, але зробити ще одне припущення спробую.

Можливо, спрацював "ревнивий" погляд щодо того, хто є батьком нової української літератури. Але така думка не витримує історичної критики. Тарас Шевченко ніколи не виявляв ревностів щодо будь-яких інших явищ літератури свого часу чи й своїх попередників. А надто, що в літературознавців про початки нової літератури склалось остаточне твердження, що зачинатель її таки Іван Котляревський. Юрій Шерх-Шевельов, як знаємо, сказав навіть, що без мови Котляревського не було б і мови Шевченка (Єрмоленко, 2016). Думка, як мені здається, точна, хоча літературознавство, як знаємо, до точних наук не належить. А дарма. Цей випадок і твердження справді не підлягають сумніву, бо українською народною мовою

першим почав писати таки Іван Котляревський. Як в італійській літературі Данте Аліг'єрі з його "Божественною комедією" чи в англійській Вільям Шекспір із його численними трагедіями чи комедіями. Відстань між цими явищами, звичайно, значна...

Інша причина, чому "На вічну пам'ять Котляревському" не включена до жодного з прижиттєвих "Кобзарів" Шевченка, могла критися в цензурній проблемі. Адже цим твором доводилась думка, що існує в Україні таки Україна, а не Малоросія, як вигадала Російська імперія, що є в неї своя історія і з княжою добою, і з козацтвом, яке ліквідоване Російською імперією, що в Україні існує не лише фольклорна, а й професійна література. І до того ж – на тему саме українську, з натяком на її самобутність і самостійність. Як пише в "Шевченківській енциклопедії" Ніна Чамата, Шевченко *"уперше порушив проблему розвитку української національної культури, спираючись у їхній художній інтерпретації на ідеологічні й естетичні пошуки 1830-х"* (Франко, 1955, с. 393). Такого російсько-імперська цензура ніяк не могла б пропустити в друк, як не пропустила в друге видання "Кобзаря" всіх творів Шевченка, що були в нього вилучені разом зі збіркою "Три літа" під час його арешту в 1847 році. Маються на увазі і "Заповіт", і "Кавказ", і "Великий льох", і так зване посланіє "І мертвим, і живим...". Хоча, правда, не відомо, чи Шевченко подавав до цензури той славнозвісний вірш-оду "На вічну пам'ять Котляревському". Тому це моє припущення може залишатися лише припущенням, яке засноване на жорстоких умовах колоніальності України та її духовності, що загарбані Російською імперією. У книжковому варіанті вірш-ода "На вічну пам'ять Котляревському" буде опубліковано лише в третьому виданні "Кобзаря" (1867 р.), тобто – після смерті її автора.

Друга загадка, про яку заявлено в цьому повідомленні, стосується вірша "Чи то недоля та неволя...". Пригадаймо, що у вірші "А. О. Козачковському", який писався майже 10 років (редагувався, тобто, з 1847 до 1858 рр.) є такі слова:

Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака –
...та й куплю

Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку...
Та й списую Сковороду...
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.

Це – про творчість, бо не тільки списував малий Тарас Сковороду, а й "виспівував та плакав". Творчість – це або "спів", або "плач", і так про ту творчість Шевченко думав не один раз, і не в одну тільки лиху годину – після арешту в 1847 році.

Дуже тривожним був роздум поета про десятиліття, як він думав, його творчості. У вірші "Хіба самому написати..." (1849) читаємо:

Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я "Кобзаря",
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.

Тут що не рядок, то риторичне нарікання, що *"ніхто не гавкне й не лайне"* про його творчість, а як хотілось-би, щоб хто йому сказав хоч слово мудре – про найголовніше: *"За що Вкраїну я люблю? / Чи варт вона огня святого?"*. А сказати було і є про що. Олександр Довженко, згадаймо, писав: *"Кобзаря цитувати трудно. Він нагадує мені огненну піч, з якої обережно вихвачують угольки і, перекладаючи їх між пальцями, прикурюють..."* (Довженко, 1990, с. 131).

Спробуймо "прикурити" лише з одного Шевченкового "уголька" – трактування ним змісту-сміслу його загадкової поезії "Чи то недоля та неволя...".

У радянських історіях української літератури цей вірш не згадувався в принципі. Немає ніякої відповіді на поставлене питання і в останньому академічному виданні "Історії української літератури", що вийшло вже за часів української незалежності. Не проаналізовано цей твір і в окремому томі про творчість Шевченка в тому виданні. Можливо, магічне враження на всіх справляв факт, що в рукописній "Малій книжці" поета цього вірша нібито рукою самого Шевченка перекреслено (олівцем) і не переписано його до "Більшої книжки"? Але ж, починаючи з "Кобзаря", виданого 1867 р., цей

вірш передруковувався в усіх пізніших (аж до сьогодні) виданнях поета. Василь Доманицький у "Критичному розсліді над текстом "Кобзаря" Тараса Шевченка" (1907) згадує про цей вірш лише як коректор-текстолог, тобто правильніше розставляє розділові знаки, наводить кілька Шевченкових виправлень у вірші окремих слів – замість *"те серце"* – *"та серце"* й ін. І більше нічого...

Можна зрозуміти, чому "обходили" цей вірш радянські історики літератури: в ньому немає розвінчання панів-кріпосників, немає вболівання за долю покріпаченого люду й підневільної України та інших подібних мотивів, на яких постійно акцентувало радянське літературознавство. Але є там мотив, який має в художній творчості значно більше (чи не найголовніше!) значення, але який для тенденційно-соцреалістичного погляду на творчість виявлявся аж занадто високим. "Просто так", без спеціальної підготовки (як підготовки альпіністів, що збираються зійти на Еверест) його не підкориш.

Частково зачепив цей Шевченків мотив вихованець філологічного семінару Володимира Перетца в Київському університеті Леонід Білецький (якому вдалося після жовтневого перевороту емігрувати за кордон) у своєму чотиритомному виданні "Кобзаря", оснащеному просторим коментуванням кожного твору. Тут читаємо, що у вірші *"Чи то недоля та неволя..."* *"поет шукає, хто украв алмаз його чистий, дорогий, його святую душу"*, а також докоряє людям, які *"з святого неба взяли його (мене. – М. Н.) меж себе і писать погані вірші научили"*... Поет внаслідок цього дорогу стратив і на безлюдді в пустині опинився:

Без шляху битого... а ви!
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви...
Душі убогої цураюсь.
Своїї грішної душі!..

Такого докору на адресу тих, що спричинились до такої недолі поета, ми ще не читали в його творах", – завершує свій коментар Л. Білецький і додає: *"Це перший і сильний докір, як*

наслідок, видно, якихось обвинувачень поета, що він ніби спотикається в житті, дійшовши до такого стану. Це вибух серця, як наслідок тієї зневіри у свої сили, а, може, як реакція, що йому на просьбу перед тим до гр. Орлова дозволити малювати, цей останній відмовив, а друзі не допомогли в тім йому належно. І от той цілий комплекс різних незгод і привів його до таких оправданих докорів" (Білецький, 1954, с. 512–513).

Можливе, звичайно, і таке прочитання Шевченкового вірша "Чи то недоля та неволя...". Але, як мені здається, маємо справу з дещо звуженим трактуванням поетичного тексту Шевченка. Те, що граф Орлов не дозволив поету малювати і що це могло викликати гнів та докір його – лише факт. Художні твори, як правило, й народжуються з факту, але вони виходять завжди на значно ширші узагальнення. Який же факт розбурхав уяву Шевченка для створення поезії "Чи то недоля та неволя..."? Чи тільки відмова йому графа Орлова в дозволі малювати? Треба, очевидно, брати до уваги весь комплекс фактів і проникнути в найсокровеннішу глибину створеного на їх основі вірша "Чи то недоля та неволя..."

Написано його 1850 року, тобто – третього року Шевченкової солдатчини. До цього він уже добре осмислив, як митець, підневільне становище своєї нації та неоднозначну поведінку (скажемо так) своїх земляків (достатньо згадати його "послання" "І мертвим, і живим..."), а також пізнав "тонкощі" буття в системі пригнічення людини як феномена. В день похорону Шевченка наш земляк по матері з Вінниччини, але російський поет, Ніколай Некрасов, писав:

Всё он изведal: тюрьму петербургскую,
Справки, допросы, жандармов любезности,
Всё – и раздольную степь Оренбургскую,
И её крепость...

Мог умереть он, конечно, под палками,
Может и жил-то он этой надеждою

(Некрасов, 1960, с. 117).

І ось із надією вмерти під палками поет замислився: чому ж так трапилось, що, маючи талант, як алмаз, він опинився практично на околиці людського буття?

Великий митець лише тоді справді великий, коли вийде на осмислення найголовніших констант буття: життя і смерті. Для Шевченка як митця життя із заборорою творити (*"определить рядовым... с запрещением писать и рисовать"*) означало смерть. Чи не найгостріше він почав усвідомлювати це на третьому році солдатчини. В арештованого 1847 р., саме через три роки (у 1849–1850 роках) у нього з'являються поетичні медитації на зразок: *"На батька бісового я трачу / І дні, і пера, і папір!"*; *"Для кого я пишу? для чого? / За що Вкраїну я люблю? / Чи варт вона огня святого?.."* і нарешті – докір усьому людству: *"Бо ви мене з святого неба / Взяли меж себе – і писать погані вірші научили"*. Розвиваючи цю тему-мотив, Т. Шевченко (на цьому акцентують коментатори згаданого повного зібрання творів поета) вдається до біблійної образності про "каменя тяжкого" (Захарія 12: 3) та каменя, об який будуть розбиті діти проклятої іудеями "вавилонської дочки": *"Ви тяжкий камень положили / Посеред шляху... і розбили / О його... Бога боячись! / Моє малеє та убоге, / Та серце праведне колись"*. З розбитим серцем Шевченко (чи його ліричний герой) залишався внаслідок цього *"без дороги, / Без шляху битого... а ви! / Дивуєтесь, що спотикаюсь, / Що вас і Бога проклинаю"*. Проклинати весь люд і навіть Бога святого – це, мабуть, великий гріх; але тільки для людини звичайної, а не людини-творця, яка в цьому світі пізнала все. Шевченко був саме таким. Зішлюся тут на ще один російський авторитет, хоча й авторитет – агресивний щодо України. Маю на увазі авторитет Максима Горького. У своєму курсі лекцій про літературу він зауважив: *"Шевченко знал всё. А если чего-то не знал, то чувствовал"* (Губерський, 2014). "Знати все" – за будь-яких ситуацій є, звичайно, перебільшенням, гіперболою. Одній людині (зокрема й Шевченку як живій людині) непосильно охопити весь масштаб тих знань, що нагромадило людство за мільйони років свого існування. Але Шевченкові як поету й живописцю це "дозволялося". Він творив в одну з найбагатших мистецьких епох – в епоху романтизму. І вдавався завжди виключно до романтизму як стилю творчості, для якого найхарактерніше (окрім поезики контрастів, відкритих фіналів у текстах тощо) – пристрасне жадання людського ідеалу та

гіперболізм у його вираженні. Весь вірш "Чи то недоля та неволя" – це цілковитий гіперболізм, який збентежив, мабуть, і самого поета, змусивши його перекреслити свій твір у "Малій книжці". Але це гіперболізм, що опертий на реальність. Тарас Шевченко, хоча й скаржився, що навіть через десять років після виходу "Кобзаря", *"ніхто й не гавкне, не лайне, / Неначе й не було мене"*, собі, як митцеві, ціну знав. Тому, наголошу, в його метафорі *"алмаз мій чистий... в багно погане заховали"*, вжитій щодо власної творчості, ніякого перебільшення немає. Це підтвердила вся подальша доля художньої спадщини Кобзаря. Її в перекладах та в оригіналі читає вся земна планета, сам "Кобзар" перекладено мовами всіх розвинутих країн світу. Пам'ятників Т.Шевченку стоїть більше (1384!), ніж усім поетам світу разом узятих, він є навіть на найвищій гірській вершині Кавказу (4200 метрів!). Тому-то Шевченко (згадаємо академіка О. Білецького), на відміну навіть від безсмертного Гомера, залишається вічно живим.

Підсумовую: дві загадки, про які тут мовлено щодо двох творів Шевченка, не можна вважати остаточно розгаданими. Це лиш одне з трактувань їх. Не виключено, що можливе й інше трактування, яке запропонує хтось із молодших дослідників спадщини Великого Кобзаря. Простір його поезії безмежний, як і безмежна її інтерпретація. Говорячи про встановлення пам'ятного знака малому Тарасу в селі Гуляйполі на Черкащині, через яке малолітнім їхав майбутній поет разом із батьком у Крим по сіль, журналістка Тетяна Івашкевич писала: пам'ятників і пам'ятних знаків Шевченковому генієві ніколи не буде багато. Так само ніколи не буде багато і трактувань його безсмертної творчості. Бо, як казав турецький поет Назим Хікмет, є поети одного села, одного міста, одного краю, є поети для всіх сіл, міст і країв. Шевченко саме такий поет.

Список використаних джерел

Білецький, Леонід (1954). *"Кобзар" Тараса Шевченка*. Т. 4. Видавнича Спілка "Тризуб".

Губерський, Л. (б. д.). *"Максим Горький в своє время сказал: "Шевченко знал все. А если чего-то не знал, то чувствовал"* <https://fakty.ua/ru/178199-leonid-guberskij-maksim-gorkij-v-svoe-vremya-skazal-shevchenko-znal-vse-a-esli-chego-to-ne-znal-to-chuvstvoval>

Довженко, О. (1990). *Україна в огні*. Дніпро.

Єрмоленко, С. та ін. (2016). *Територія мови Тараса Шевченка*. 368 с. <https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/terytorija-movy-tarasa-shevchenka.pdf>

Жулинський, М. Г. та ін. (Ред.). (2013). *Шевченківська енциклопедія: в 6 т.* Т. 3. НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка.

Некрасов, Николай (1960). *Стихотворения*. Прогресс.

Франко, Іван. (1950–1955). *Твори в 20 томах* (М. Возняк, Є. Кирилюк, Упоряд.). Держлітвидав.

Шевченко, Т. Г. *Повне зібрання творів: у 12 т.* (М.Г. Жулинський та ін., Ред.). Т. 4, 5. Наукова думка.

References

Biletskyi, Leonid (1954). *"Kobzar" Tarasa Shevchenka*. Т.4. Vydavnycha Spilka "Tryzub" [in Ukrainian].

Dovzhenko, O. (1990). *Ukraine is on fire*. Dnipro [in Ukrainian].

Franko, Ivan (1955). *Works in 20 volumes* (M. Vozniak, Ye. Kyryliuk, Comps.). Derzhlitvydav [in Ukrainian].

Hubersky, L. (n. d.). *"Maxim Gorky once said: "Shevchenko knew everything. And if he didn't know something, he felt it"* [in Russian]. <https://fakty.ua/ru/178199-leonid-guberskiy-maksim-gorkij-v-svoe-vremya-skazal-shevchenko-znal-vse-a-esli-chego-to-ne-znal-to-chuvstvoval>

Nekrasov, Nikolai (1960). *Poems*. Prohress [in Ukrainian].

Shevchenko, T. H. (2003). *Complete Works in 12 volumes* (M.H. Zhulynskiy et al., Eds.). Vol. 4, 5. Naukova dumka [in Ukrainian].

Yermolenko, S. et al. (2016). *The Territory of the Language of Taras Shevchenko* [in Ukrainian]. <https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/terytorija-movy-tarasa-shevchenka.pdf>

Zhulinskyi, M. H. et al. (Eds.). (2013). *Shevchenko Encyclopedia: In 6 Vols*. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Literature of T.H. Shevchenko. Vols. 3 [in Ukrainian].

Отримано редакцією збірника / Received: 27.03.26

Прорецензовано / Revised: 02.04.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.05.26

Опубліковано / Published: 29.05.26

Mykhailo NAIENKO, DSc. (Philol.), Prof.

e-mail: list2111@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TWO SECRETS IN THE WORK OF TARAS SHEVCHENKO

These are two works by Shevchenko, the publication of which still remains a mystery. The poem-ode "In Eternal Memory to Kotlyarevsky" was published during the poet's lifetime in the almanac "Lastivka", but was not included in both lifetime editions of "Kobzar". The manuscript of the poem "Whether it is a misfortune or a servitude" was crossed out by the poet from the "Little Book" and therefore was also not published in the aforementioned editions of "Kobzar".

The author tries to clarify these situations and answer the question: "Why?". The analysis of the problem is accompanied by assumptions that may prompt other researchers of the poet's work to reflect.

Keywords: *creativity, poetry, poem-ode, edition, mystery, research, national culture, aesthetic searches.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.